

Л. Г. Нечаюк

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Київського кооперативного інституту бізнесу і права

ІСТОРИЧНА СТИЛІЗАЦІЯ МОВИ ТВОРУ

У статті застарілі слова за традиційним принципом розділені на дві категорії: історизми й архаїзми. Під «стилізацією» розуміємо стилістичний прийом, якого як засоби естетичної дії використовуються застарілі мовні засоби для образів епох, що «давно пішли».

Ключові слова: стилізація, стилістичний прийом, історизми, архаїзми, автентичні мовні конструкції.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження викликана потребою як осмислення творчості історичної дійсності, так і її у свідомості конкретного суспільства цього часу. Важливе завдання історичної прози полягає у вираженні «духу часу» за допомогою мови, зокрема мови героїв як дзеркала їхньої свідомості.

Свідомість індивідуума розвивається настільки, наскільки високий рівень духовного життя суспільства. Ось чому головною складністю для письменників-істориків є встановлення горезвісного «духу часу». З цього приводу можуть бути різні думки, але ми вважаємо, що історична достовірність художньої літератури немислима без у самій мові суспільної та індивідуальної свідомості за допомогою автентичних мовних конструкцій, а також відтворюваних автором автентичних властивостей суспільної та індивідуальної свідомості – уривчастості (частіше) або цілісності, стереотипів мислення, домінант і орієнтирів (наприклад, релігійних). Історична достовірність прози вимагає як фактографічного, так і мовного рішення.

Стилізація – це одна з найбільш багатозначних і суперечливих категорій гуманітарної науки. Ми розуміємо під «стилізацією» стилістичний прийом, у рамках якого як засоби естетичної дії використовуються застарілі мовні засоби для образів епох, що «давно пішли».

Призначення стилізації як яскравого засобу художнього зображення в літературі у тому, що вона допомагає письменникові створити живе уявлення про деякі явища, рельєфно зобразити людей у конкретній історичній обстановці, дати колоритні картини «типових обставин», виразити особливості думок і психології героїв

через особливості стилю мови. Важливо підкреслити, що стилізація зовсім не протистоїть реалізму. Функцію стилізації у мові художньої літератури визначив Л.В. Щерба, відзначивши, що за допомогою стилізації художні тексти «малюють усю ту різноманітність розмовних, соціальних і частково географічних діалектів, які об'єднує ця мова» [3, с. 93]. Співіснування різних поглядів про місце застарілих слів у сучасній українській мові пояснюється різними концепціями, які мотивуються різним розумінням обсягу поняття «сучасна українська мова». Одні вчені під сучасною українською мовою розуміють загальнолітературну мову, яка у низці робіт називається «практичною», у такому разі використовується поняття «пасивний запас». Це поняття пов'язано з чинником вживаності застарілих слів у практичній мові. Тому застарілі слова належать до пасивного запасу. У разі повернення застарілих слів в активне вживання постають питання про обсяг їхніх лексичних значень, характер стилістичного маркування, можливість появи омонімії, синонімічні зв'язки таких слів.

Інша концепція ґрунтується на розумінні сучасної української мови в широкому сенсі саме як літературної мови, що охоплює різну функціональну єдність. У такому разі розглядаються функції застарілих слів в історичній науці (науковий стиль), у художній мові. В рамках цієї концепції основною функцією історизмів у науковому стилі є номінативна функція, тоді як основною функцією застарілих слів у художній літературі є функція дії в естетичній підфункції.

Об'єктом дослідження є творча спадщина В. Малика – письменника, літературна спадщина якого становить певний аспект української історичної романістики ХХ століття.

Предметом дослідження є спеціальне і цілісне дослідження засобів художньої стилізації як прийому, який набуває особливого значення у літературі, а також призначення стилізації як яскравого засобу художнього зображення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що автори по-різному трактують терміни «архаїзм» та «історизм». До цієї проблеми зверталось багато мовознавців. Одні з них розуміють під архаїзмами застарілі слова (А.Н. Гвоздьов (1965 р.), Л.А. Булаховський (1952 р.), Л.Р. Зіндер (1957 р.), М.Д. Степанова, І.І. Чернишева (1962 р.)). Архаїзмами вони називають усі види архаїчної лексики, що до багатозначності терміна «архаїзм», який позначає і застаріле слово взагалі, й історизм, і різні види архаїзмів. Лінгвісти Є.М. Галіна-Федорук (1962 р.), І.В. Арнольд (1959 р.), М.К. Моренний, Н.Н. Тетеревникова (1960 р.), І.Р. Гальперін (1958 р.) ділять загальну категорію застарілих слів на два різновиди: історизми та архаїзми.

Виклад основного матеріалу. Архаїзми позначають поняття, які існують у теперішній час, але витіснені з певних причин з активного вживання синонімічними одиницями: *костур* – милиця, *засторчував* – встромився, *щолопок* – пагорб, *свитина* – одежина, *шарлатовий* – синьо-чорний, *верста* – міра довжини. У сучасній українській літературній мові вони використовуються як засоби стилізації, є «сигналами» піднесеного регістра: *пахолок* – служба, *вуста* – губи, *баня* – верхівка, *бевзень* – дурень, *очкур* – пасок, *січ* – битва.

Історизми є єдиними назвами зниклих предметів і явищ дійсності, що не мають синонімів у сучасній українській літературній мові: *козак*, *кошовий*, *воєвода*, *камізьелька*, *жупан*, *коряк*, *ковш-кориця*, *шляхтич* тощо. Зібрані приклади історизмів із тетралогії В. Малика «Таємний посол» доводять, що за своєю семантикою історизми можуть бути найрізноманітнішими. У їх складі існує безліч тематичних груп: назви чинів, титулів, професій (*отаман*, *пахолок*, *чауш*, *бей*, *корчмар*, *воєвода*, *хлоп*, *дзитпр*, *спагія*, *кобзар*, *кошовий*, *хондкар* тощо), позначення понять державного правового устрою суспільства (*сірома*, *фірман*, *каторга*, *капудан-паша* тощо), армійська лексика та зброя минулого (*ятаган*, *яничарка*, *ратник*, *воєвода*, *кварцяне військо*, *яничар*, *аба*, *мурбаша*, *аскер*, *чамбул*, *аскер*, *гайдук*, *жовнір*, *мушкет*, *аркебуза*, *самопал* тощо), найменування різновидів одягу і предметів культурно-побутового вжитку (*жу-*

пан, *аба*, *куруш*, *свитка*, *малахай*, *гарапник*, *колиба*, *башлик*, *міндер* тощо). Також можна виявити такі історизми, які позначають явища духовного світу, поняття судочинства. Під час вибору виразних засобів у мові історичного оповідання перед письменником постає завдання обробки сучасної йому мови так, щоб це не суперечило художній і історичній правді. О.А. Лаптева відзначила, що індивідуальність автора виявляється у всьому: у задумі твору, у вигадці і сюжеті, в образному ладі, в обігу із словом у широкому сенсі, у створенні і використанні мовних прийомів і засобів зображення. Склад і стиль кожного твору індивідуальний. Він упізнаваний для кожного письменника, але при цьому змінний у різних його творах відповідно до художнього завдання [3, с. 203]. Не випадково під час зображення історичної реальності В. Малик широко використовує назви історичних реалій, найменування службових чинів і соціального положення осіб, що характеризують далеке минуле, назви установ, організацій, згадувані історичні події, назви предметів побуту, незважаючи на труднощі сприйняття читачем, перебуваючи у владі задуму твору і поставленого художнього завдання. Їх широкий діапазон пояснюється різноманіттям сфер суспільного життя і побуту, зображених у романах. Проте вони ретельно відібрані письменником як із погляду їхньої характерності, історичної значущості, так і доступності сучасному читачеві. З найменувань старовинного одягу у нього представлені: *малахай* (висока лисяча шапка), *жупан* (легкий верхній одяг із цупкого сукна), *свитка* (довге пальто з товстого сукна), *башлик* (вкорочений жупан), *камізьелька* (гаптована жилетка), *шаровари* (широкі зібрані під кушак штани, національний старовинний одяг), *шапка-бирка* (висока шапка з бархатною окантовкою), *чауш* (легкий одяг із тонкого шерстяного сукна), *джеббе* (довга стьобана жилетка) тощо. Старовинні назви одягу дозволили письменникові зримо, відчутно відтворити особливості побуту епохи, що описується. Наприклад: «Він швидко скинув з себе гарного синього жупана з угорського сукна і сиву смушеву *шапку-бирку*» [2, с. 13]; «Широкі шаровари шарлатового кольору, заправлені в м'які сап'янові чоботи, та білий жупан з *фрізького* сукна, — оце і весь одяг» [2, с. 14]; «Бородатий підстаркуватий пастух у поношеному *джеббе* і гостроверхому повстяному *кауку* довгим блискучим ножом помішував у казанку» [2, с. 92]; «На другому кінці галявини,

де видніється єдиний вихід тісної уловини на широкий простір, стоїть, спершись на *любвий кийок*, середній на зріст ставний чоловік у гарному мережаному шитвом кожусі і, приклавши до лоба руку, вдивляється в ледве помітну стежечку, що в'ється між скелями» [2, с. 258].

У романах вжиті іншомовні слова з яскравим забарвленням новизни для епохи, що створюють мовний колорит часу, соціального середовища, наприклад: *яничар, паша, акінджій, бей, спагія, ефенді-паша, бакландджій, каратюрк, гайдук, окольничий*, тобто тюркські назви військових чинів, польські назви загонів. Наприклад: «За мною ув'язався якийсь підозрілий *балканджій*. Мені треба було б повернутися назад або із засідки вбити падлюку...» [2, с. 154]; «Прошу вас, панове! – сказав замість привітання. – Покваптеся. Пан *круль* чекає на вас з нетерпінням» [2, с. 397]; «Все султанське військо – яничарські полки, загони *спагіїв* та *аканджіїв*, кримська орда, – навесні 1683 року було стягнуто до Белграда» [2, с. 404]. Яскравим прикладом також є мова Мартина Спихальського, Метелиці, діда Швачика, Квочки, Іваника.

Так, Мартин Спихальський пересипає свою мову застарілими вигуками польською мовою. Наприклад: «Сто *дзяблів! Лайдак!* – вигукнув

ображено пан Спихальський. – Як же ти смів так познуцатися над вельможним паном? Над *уродзоним* шляхтичем!» [2, с. 47]; «*Псякрев!* Навіть якщо то правда, що пан Роман пустив червоного півня на ваш *майонтек*, то ви *те-раз* не мали права хапати його, як якогось остатнього *здрайцю, лайдака*, бо пан Роман з лихвою прислужився своїй *ойчизні!* До того ж він юж не хлоп, прошу пана, а запорозький козак! А то, *мосьпане*, річ друга!» [2, с. 347]. Метелиця розмовляє більш літературною мовою, але у своїх промовах вживає застарілі назви речей, військові терміни тощо. Наприклад: «Чекай, чекай! – остудив його запал Метелиця і наморщив лоба. І чого тоді доможемося!.. Та й подумаймо, кого рубати будемо, – *стрільців та сердюків!*» [2, с. 349]; «Сікачику, підтягни штани, бо загубиш! А який з тебе до біса козак без штанів? Та *очкур* затягни міцніше!» [2, с. 6]. Іваник пересипає свою мову історизмами побутового та військового характеру: «А якщо на нас нападуть татари *альбо*, приміром, турки... Як же тоді? Давати їм *одкоша* чи безборонне дозволити заарканити себе та покірно йти на галери?...» [2, с. 39]; «Свято яке, чи що? – спантеличився Іваник. Кузьма зблід. – Ні, заради свята з гармат не палитимуть. Та до того ж *ретраншемент*

Таблиця 1

Частота вживання засобів історичної стилізації текстів

Тип стилізації	Підтип стилістичного прийому	Де найчастіше вживається	Основні функції	Кількість одиниць
Архаїзми	одежина	«Посол Урус-шайтана»,	опис зовнішності героя, занурення в епоху засобами мови	472
«Шовковий шнурок»	зброя	«Шовковий шнурок», «Чорний вершник», «Фірман султана»	розкриття моральних якостей героя, опис батальних сцен	658
	побутове приладдя	«Посол Урус-шайтана», «Шовковий шнурок»	опис побуту, надання історично достовірного фону подіям романів	314
Історизми	топографічні назви	«Фірман султана», «Шовковий шнурок», «Чорний вершник»	надання історично достовірного фону подіям романів	286
	посадові назви	«Шовковий шнурок»	надання історично достовірного фону подіям романів	193
	соціальні назви	«Чорний вершник», «Посол Урус-шайтана»	надання історично достовірного фону подіям романів	58
	військова термінологія	«Шовковий шнурок»	надання історично достовірного фону подіям романів	361
Фольклоризми	приказки	«Шовковий шнурок», «Чорний вершник»	надання яскравості образам героїв, підкреслення їхніх окремих, особливих рис	68
	примовки	усі 4 книги	надання яскравості образам героїв, підкреслення їхніх окремих, особливих рис	840
	пісні	«Шовковий шнурок», «Чорний вершник»	надання психологічного фону подіям роману	5
	обрядові фрази	«Посол Урус-шайтана», «Шовковий шнурок»	надання історично достовірного фону подіям романів	44

ще не закінчено і не всі гармати встановлено... Невже напад?» [2, с. 190].

Кількісна насиченість історизмами, що властива мові романів тетралогії «Таємний посол», є не єдиним засобом достовірного відтворення часу, що зображується. Досягненню останнього значною мірою сприяє уміле стилістичне використання мовних форм минулого, їх майстерний розподіл у системі твору, майстерність письменника давати глибоко типові і водночас яскраво індивідуальні мовні характеристики персонажів на основі тонкої диференціації соціально-мовних стилів часу, що описується.

Цікавим засобом історичної стилізації є відсилка і цитування автором народних пісень та січових маршів. Наприклад, коли помирає Іваник він каже: «Та ба, прийшов мій час... Спіткнувся мій кінь – і я, його невдачливий верхівець, випав із сідла. І ніяка сила вже не підніме мене...» [2, с. 488]. У романі також трапляються обрядові пісні. Для створення настрою розповіді В. Малик вводить у текст слова народної пісні «Туга за козаком Мочилом»: «Задумавшись, Стеха тужливо заспівала впівголоса:

Ой, що за кінь стоїть,
Що сива *гривонька*.
Ой сподобалася,
Ой, сподобалася козаку дівчина!» [2, с. 317].

Використовується також інша відома народна пісня:

Із-за гори кам'яної
Голуби літають.
Не зазнав я *розкішоньки* –
Вже літа минають.
Наздогнав я літа свої.
На калиновім мості.
Ой верніться, літа мої.
Хоч на час у гості! [2, с. 403–404].

Проаналізувавши тексти романів тетралогії В. Малика «Таємний посол», можемо говорити про частоту вживання тих або інших засобів історичної стилізації текстів. Результати нашої вибірки наведено у таблиці 1.

Таким чином, можемо підсумувати, що історична стилізація досягається переважно шляхом вживання історичної військової термінології і примовок. Основною причиною, на наш погляд, є прагнення автора надати історично достовірного фону подіям романів.

Список використаної літератури:

1. Лаптева О.А. Русский разговорный синтаксис / О.А. Лаптева. – М. : Стереотип, 2003.
2. Малик В. Таємний посол : у 2 т. / В. Малик. – Харків : Євроекспрес. – Т. 1. – 464 с.
3. Щерба Л.В. Об образцовом русском произношении / Л.В. Щерба // Говорит СССР. – 1936.

Нечайук Л. Г. Историческая стилизация языка произведения

В статье устаревшие слова по традиционному принципу разделены на две категории: историзмы и архаизмы. Под «стилилизацией» понимаем стилистический прием, в рамках которого как средства эстетического воздействия используются устаревшие языковые средства для отражения образов тех. эпох, что «давно ушли».

Ключевые слова: стилизация, стилистический прием, историзмы, архаизмы, аутентичные языковые конструкции.

Nechaiuk L. Historical stylization of the language works

According to the traditional principle obsolete words in this article are divided into: historicism and archaisms. By “stylization” understand stylistic device, in which obsolete language features as a means of aesthetic action used for the reflection images eras which “long gone”.

Key words: stylization, stylistic device, historicisms, archaisms, authentic language structures.